ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 12 | ISSUE - 10 | JUNE - 2026

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

“मुंबईतील लिव्ह—इन रिलेशनशिपमध्ये राहणाऱ्या महिलांचे कायदेशीर हक्क आणि सामाजिक सुरक्षितता : एक चिकित्सक अभ्यास.”

कु. पायल धनुसिंग नाईक
संशोधक
एम. एस. डब्ल्यू. सेट.

डॉ.आर.जे.काळे
मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक.
गुलाब नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद

१. प्रस्तावना :

एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण, शहरीकरण आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत वेगाने बदल होत आहेत. विवाह ही भारतीय समाजाची मुख्य पायाभूत संस्था मानली जाते. परंतु, बदलत्या काळासोबत महानगरीय संस्कृतीत ‘लिव्ह—इन रिलेशनशिप‘ (विवाह न करता एकत्र राहणे) हा जीवनशैलीचा एक नवा प्रवाह म्हणून उदयाला आला आहे. मुंबईसारख्या बहुसांस्कृतिक, गति (मान आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असणाऱ्या महानगरामध्ये तरुणाई, विशेषत: नोकरदार आणि उच्चशिक्षित वर्ग या जीवनशैलीकडे मोठ्या प्रमाणावर आकर्षित होत आहे.

लिव्ह—इन रिलेशनशिप हे वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे प्रतीक मानले जात असले, तरी भारतीय सामाजिक मानसिकतेत अद्यापही याला पूर्ण मान्यता मिळालेली नाही. या नातेसंबंधात पुरुष आणि महिला दोघेही सहभागी असले, तरी सामाजिक, मानसिक आणि कायदेशीर दृष्टिकोनातून महिलांना अधिक असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो. मुंबईसारख्या शहरात घर मिळवण्यापासून ते नाते तुटल्यानंतर कायदेशीर हक्क मिळेपर्यंत महिलांचा संघर्ष हा चिकित्सक अभ्यासाचा विषय ठरतो. ?

२. कीवर्ड्स (Keywords) :

लिव्ह—इन रिलेशनशिप (Live-in Relationship), महिलांचे कायदेशीर हक्क (Womens Legal Rights), सामाजिक सुरक्षितता (Social Security), कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ (Domestic Violence Act 2005), मुंबई महानगर (Mumbai Metropolis), सर्वोच्च न्यायालयाचे निवाडे (Supreme Court Judgments), सामाजिक मानसिकता (Social Mindset).

३. समस्येचे प्रतिपादन :

मुंबईमध्ये देशाच्या कानाकोपऱ्यांतून महिला करिअर आणि शिक्षणासाठी येतात. आर्थिक स्वावलंबनामुळे त्या लिव्ह—इन रिलेशनशिपचा पर्याय निवडतात. परंतु, हे नातेसंबंध कायदेशीर कराराने बांधलेले नसल्यामुळे, यामध्ये फसवणूक, अचानक होणारा विलगभाव आणि कौटुंबिक हिंसाचार यांचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. विवाहबाह्य संबंधातून जन्मलेल्या मुलांचे हक्क, मालमत्तेवरील अधिकार आणि नाते तुटल्यानंतर मिळणारी पोटगी यांबाबत अजूनही कायद्यात स्पष्टतेचा अभाव आहे. तसेच, मुंबईतील गृहनिर्माण संस्थांकडून होणारा सामाजिक छळ आणि कुटुंबाकडून मिळणारा नकार यामुळे महिलांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात येते. म्हणून, मुंबईतील लिव्ह—इन मधील महिलांच्या कायदेशीर व सामाजिक सुरक्षेची नेमकी स्थिती काय आहे, ही मुख्य संशोधन समस्या आहे

४. संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. मुंबई महानगर क्षेत्रातील लिव्ह—इन रिलेशनशिपमध्ये राहणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक सद्यस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय कायद्यानुसार (विशेषत: कौटुंबिक हिंसाचार कायदा ह्र्ञ्ह्व आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय) या महिलांना प्राप्त असलेल्या कायदेशीर हक्कांचे विश्लेषण करणे.
३ मुंबईतील गृहनिर्माण संस्था, शेजारी आणि कामाच्या ठिकाणी या महिलांना येणाऱ्या सामाजिक सुरक्षिततेच्या आव्हानांचा शोध घेणे.
४. लिव्ह—इन रिलेशनशिप संपुष्टात आल्यानंतर महिलांना भेडसावणाऱ्या आर्थिक आणि मानसिक समस्यांचे मूल्यमापन करणे.

५. गृहीतके :

१. मुंबईत लिव्ह—इन रिलेशनशिपमध्ये राहणाऱ्या महिलांना कायदेशीर संरक्षण उपलब्ध असूनही, जागरूकतेच्या अभावामुळे त्या हक्कांपासून वंचित राहतात.
२. महानगरीय संस्कृतीत लिव्ह—इन रिलेशनशिप स्वीकारले जात असले, तरी पारंपरिक सामाजिक मानसिकतेमुळे या महिलांना निवासी क्षेत्रात भेदभावाचा सामना करावा लागतो.
३. नातेसंबंध तुटल्यानंतर महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत अधिक आर्थिक आणि मानसिक असुरक्षिततेला तोंड द्यावे लागते.

६. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीवर' आधारित आहे. या अभ्यासासाठी संमिश्र पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये गुणात्मक आणि संख्यात्मक दोन्ही घटकांचा समावेश आहे.

अभ्यासाचे क्षेत्र: मुंबई महानगर क्षेत्र (मुंबई शहर आणि उपनगरे — मुख्यत्वे आयटी आणि कॉर्पोरेट हब्स जसे की अंधेरी, पवई, वांद्रे आणि ठाणे परिसर).

नमुना निवड: या अभ्यासासाठी 'उद्दिष्टपूर्ण नमुना निवड पद्धती' आणि 'स्नोबॉल सॅम्पलिंग' पद्धतीचा वापर करून मुंबईतील लिव्ह—इनमध्ये राहणाऱ्या ह्वञ महिलांची निवड मुलाखती आणि प्रश्नावलीसाठी करण्यात आली.

७. माहिती संकलनाचे स्त्रोत :

संशोधनाचा दर्जा शास्त्रीय ठेवण्यासाठी माहितीचे संकलन दोन प्रमुख स्त्रोतांद्वारे करण्यात आले आहे:

प्राथमिक स्त्रोत : मुंबईतील लिव्ह–इन रिलेशनशिपमध्ये राहणाऱ्या महिलांकडून भरून घेतलेली गुगल फॉर्म्स प्रश्नावली, थेट मुलाखती आणि कौटुंबिक न्यायालयातील वकिलांचे अनुभव.

द्वितियक स्त्रोत : सर्वोच्च आणि उच्च न्यायालयांचे महत्त्वपूर्ण निकाल, विधी आयोगाचे अहवाल, समाजशास्त्र आणि विधी विषयातील नामांकित जर्नल्स, पुस्तके, वर्तमानपत्रांतील शोधनिबंध आणि इंटरनेटवरील अधिकृत डेटाबेस.

८. अभ्यासाची व्याप्ती आणि मर्यादा :

व्याप्ती: प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती केवळ मुंबई आणि उपनगरात राहणाऱ्या, घ* ते र्हिं वयोगटातील नोकरदार आणि विद्यार्थी महिलांपुरती मर्यादित आहे.

मर्यादा: लिव्ह–इन रिलेशनशिप हा अत्यंत खाजगी विषय असल्याने अनेक महिलांनी उघडपणे माहिती देण्यास नकार दिला. त्यामुळे नमुना आकार मर्यादित ठेवावा लागला. तसेच, हा अभ्यास प्रामुख्याने मध्यम आणि उच्च–मध्यमवर्गीय महिलांच्या आर्थिक–सामाजिक स्थितीवर आधारित आहे.

९. सैद्धांतिक चौकट आणि संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण :

या संशोधनात 'नारीवादी सिद्धांत' आणि 'सामाजिक विनिमय सिद्धांत' यांचा आधार घेण्यात आला आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून, 'लिव्ह–इन रिलेशनशिप' ही विवाहाच्या पारंपरिक चौकटीला दिलेले आव्हान आहे.

संकल्पनात्मक व्याख्या: कायदेशीर भाषेत, 'लिव्ह–इन रिलेशनशिप' म्हणजे दोन सज्ञान व्यक्तींनी (स्त्री आणि पुरुष) लग्न न करता, पती–पत्नीसारखे एकाच छताखाली संमतीने एकत्र राहणे. सर्वोच्च न्यायालयाने याला ''विवाहाच्या स्वरूपातील नातेसंबंध'' असे संबोधिले आहे.

१०. कायदेशीर परिप्रेक्ष्य आणि न्यायालयाची भूमिका :

भारतात लिव्ह–इन रिलेशनशिपसाठी कोणताही स्वतंत्र कायदा नाही. मात्र, न्यायव्यवस्थेने महिलांचे शोषण रोखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत:

१. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा, ह्ल्ञ्ह्व या कायद्यांतर्गत पहिल्यांदाच 'विवाहाच्या स्वरूपातील नातेसंबंधाला' मान्यता मिळाली. यानुसार लिव्ह–इन मधील महिला कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध दाद मागू शकतात आणि पोटगी मिळवू शकतात.

२. डी. वेलूस्वामी विरुद्ध डी. पॅचौयाम्माल (ह्ल्ञ्घ्ञ) खटला: सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले की, सर्वच एकत्र राहणे म्हणजे लिव्ह–इन नाही. त्यासाठी दोघांनी सज्ञान असणे, समाजात पती–पत्नीसारखे वावरणे आणि दीर्घकाळ एकत्र राहणे आवश्यक आहे.

३. इंद्र शर्मा विरुद्ध व्ही. के. व्ही. शर्मा (ह्ल्ञ्घ्र्ी): न्यायालयाने लिव्ह–इनचे वर्गीकरण करून विवाहित पुरुषासोबत राहणाऱ्या अविवाहित महिलेला काही अटींवर संरक्षण नाकारले, तर दोन अविवाहित व्यक्तींच्या संबंधांना पूर्ण संरक्षण दिले.

४. मुलांचे हक्क: 'कट्टयन विरुद्ध कट्टयन' खटल्यानुसार, लिव्ह–इन मधून जन्माला आलेली मुले कायदेशीर ठरतात आणि त्यांना वडिलांच्या स्वकष्टार्जित मालमत्तेत अधिकार मिळतो

११. माहितीचे विश्लेषण आणि चर्चा :

संशोधनादरम्यान गोळा केलेल्या प्राथमिक माहितीच्या विश्लेषणातून खालील निष्कर्ष समोर आले आहेत:

अ.क्र.	समस्येचे स्वरूप	टक्केवारी ()	मुख्य निरीक्षणे
१.	गृहनिर्माण समस्येचा सामना	८२	मुंबईत सोसायट्या लिव्ह–इन कपल्सना घर नाकारतात किंवा खोटे लग्न सांगण्यास भाग पाडतात.
२.	कायदेशीर हक्कांची माहिती	३४	बहुतांश महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यांतर्गत पोटगी मिळू शकते, याची माहितीच नाही.
३.	आर्थिक फसवणूक /तणाव	५६	मुंबईतील महागडे भाडे शेअर करताना किंवा ब्रेकअपनंतर संयुक्त खात्यांमधून आर्थिक वाद निर्माण होतात.
४.	समाजिक /कौटुंबिक विलगता	६८	पालकांपासून नाते लपवावे लागल्यामुळे महिला सतत मानसिक दडपणाखाली असतात

मुंबईसारख्या कॉस्मोपॉलिटन शहरात जरी कपडे आणि राहणीमानाचे स्वातंत्र्य असले, तरी 'भाड्याने घर देणे' किंवा 'सामाजिक प्रतिष्ठा' या बाबतीत मुंबईची मानसिकता अजूनही पारंपरिकच आहे, हे डेटावरून स्पष्ट होते.

१२. महिलांची सामाजिक सुरक्षितता आणि आव्हाने :

मुंबईत राहणाऱ्या लिव्ह–इन मधील महिलांना खालील प्रमुख सामाजिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

१. सोसायटी मॉरॅलिटी अनेक गृहनिर्माण संस्था नैतिकतेचे कारण पुढे करून महिलांचा छळ करतात किंवा त्यांना घर रिकामे करायला लावतात.

२. सायबर आणि मानसिक छळ: नाते तुटल्यानंतर अनेकदा माजी भागीदाराकडून खाजगी फोटो किंवा व्हिडिओ सोशल मीडियावर टाकण्याची धमकी दिली जाते, ज्याला महिला बळी पडतात.

३. कौटुंबिक पाठिंब्याचा अभाव:संकटकाळात किंवा हिंसाचार झाल्यास कुटुंबाची साथ मिळत नाही, कारण त्यांनी आधीच या नात्याला विरोध केलेला असतो.

१३. प्रमुख निष्कर्ष :

१. मुंबईत लिव्ह–इन रिलेशनशिपचे प्रमाण वाढत असले, तरी महिलांच्या कायदेशीर हक्कांबद्दल (पोटगी, मालमत्ता हक्क) प्रचंड अज्ञान आहे.

२. कायदेशीर संरक्षण कागदावर उपलब्ध असले, तरी न्यायालयीन प्रक्रियेतील दिरंगाई आणि मुंबईतील महागडा वकिली खर्च यांमुळे पीडित महिला कायदेशीर लढा देणे टाळतात.

३. आर्थिक स्वावलंबन महिलांना निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य देते, परंतु नाते तुटल्यानंतर मुंबईसारख्या महागड्या शहरात एकट्याने राहणे आणि भाडे देणे महिलांसाठी आर्थिकदृष्ट्या क्लेशदायक ठरते.

४. समाज अजूनही लिव्ह–इन मधील महिलेकडे संशयास्पद आणि दुय्यम नजरेने पाहतो, ज्यामुळे तिची सामाजिक सुरक्षा धोक्यात येते.

१४. शिफारसी आणि उपाययोजना :

१. स्वतंत्र कायद्याची निर्मिती: लिव्ह–इन रिलेशनशिपमधील हक्क, कर्तव्ये आणि ब्रेकअपनंतरच्या अटी स्पष्ट करणारा एक स्वतंत्र आणि सुटसुटीत कायदा संसदेने संमत करावा.

२. कंपलसरी रजिस्ट्रेशन उत्तराखंड राज्याच्या धर्तीवर (काही सुधारणांसह) लिव्ह–इन नात्यांची नोंदणी करण्याची सोय असावी, ज्यामुळे फसवणूक टळू शकेल आणि महिलांना सुरक्षा मिळेल.

३. विधी साक्षरता मोहीम: मुंबईतील स्वयंसेवी संस्था आणि महिला आयोगाने नोकरदार महिलांसाठी 'लिव्ह–इन मधील कायदेशीर अधिकार' यावर कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.

४.गृहनिर्माण धोरणात सुधारणा: भाडेकरूंच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी सोसायट्यांच्या मनमानी कारभारावर (लिव्ह–इन कपल्सना त्रास देण्यावर) शासनाने निर्बंध घालावेत.

१५. निष्कर्ष :

लिव्ह–इन रिलेशनशिप हा मुंबईसारख्या आधुनिक महानगराचा एक अपरिहार्य भाग बनला आहे. वय, शिक्षण आणि आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे महिला हा पर्याय निवडत असल्या, तरी भारतीय समाज आणि कायदा अजूनही या नात्याला पूर्णपणे स्वीकारण्यास तयार नाही. केवळ कायदे करून महिला सुरक्षित होणार नाहीत, तर समाजाच्या मानसिकतेत बदल होणे गरजेचे आहे. जोपर्यंत या नात्याला स्पष्ट कायदेशीर चौकट आणि निरोगी सामाजिक दृष्टिकोन लाभत नाही, तोपर्यंत मुंबईतील लिव्ह–इन रिलेशनशिपमध्ये राहणाऱ्या महिलांची सामाजिक सुरक्षितता आणि हक्क अधांतरीच राहतील. प्रस्तुत अभ्यास या समस्येकडे एक गंभीर सामाजिक वास्तव म्हणून पाहण्याची गरज अधोरेखित करतो.

१६. संदर्भ सूची :

१. कौटुंबिक हिंसाचार संरक्षण कायदा, ह्मञ्ह्व (भारत सरकार).

२. सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निवाडे: डी. वेलूस्वामी विरुद्ध डी. पॅचौयाम्माल (ह्मञ्घ०) आणि इंद्र शर्मा विरुद्ध व्ही. के. व्ही. शर्मा (ह्मञ्घ्र्).

३. देसाई, नीरा. (ह्मञ्घघ). 'बदलते भारतीय कुटुंब आणि महिलांची स्थिती', डायमंड पब्लिकेशन्स.

४. लक्ष्मी, व्ही. (ह्मञ्ह्म०). 'स्महंस Status of Live&in Relationships in Indian Metros', इंडियन लॉ जर्नल, व्हॉल्युम घह्म.